

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.24.16>

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ В ПРОЦЕСІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Богдана Ткачук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті запропоновано дослідження культурної пам'яті як розбудови семіотично означеного простору, що наповнений знаками-символами, які пов'язують наше теперішнє з минулим. Розкрито специфіку культурної пам'яті у процесах формування історії певного народу чи групи, що відображається у взаємодії та функціонуванні особливих архетипів пам'яті, які становлять їхню ідентичність, що може транслюватись у різних матеріальних та усних формах самовираження. Наратив представлено як спосіб репрезентації ідентичності народу, а тому варто досліджувати як метод розповіді про свій народ, як означення простору сакральними або ментальними ознаками, що буде виявляти характер ідентичності. Проаналізовано зв'язок трансляції культурних смислів у контексті розбудови ментального наративу шляхом репрезентації специфіки семантичного наповнення картини світу, транслюючи ментально-архетипові особливості у просторі, таким чином розбудовуючи унікальний культурний ландшафт. Культурний ландшафт презентовано як термінологічний конструкт для зазначення місця пам'яті, що пов'язане з підкріпленням відчуття ідентичності та проявом ментальності конкретного народу та його культури. Акцентовано на тому, що яскравою ілюстрацією репрезентації культурного ландшафту інструментами культурної пам'яті може бути історія діаспори та процеси розбудови означення простору на території країни постійного проживання (особливості сакрального та світського будівництва, інтер'єри, специфіка ритуалів повсякдення). Розкрито особливості розбудови культурного ландшафту української діаспори – це повторення спогаду про материнський дім на території за подібним географічним ландшафтом та подекуди схожими кліматичними умовами. Українська діаспора визначена одним із головних суб'єктів забезпечення збереження української культурної пам'яті, яка є репрезентантом ментального наративу при інтенціональному відтворенні етнічних архетипів у розбудові культурного ландшафту.

Ключові слова: культурна пам'ять, наратив, культурний ландшафт, мнемотоп, ідентичність, ментальність.

У контексті сучасних соціокультурних змін актуальність дослідження феномена культурної пам'яті набирає нових обертів у сфері її науково-філософського аналізу. Зокрема, початок XXI ст. ставить наше сьогодення перед викликами, що стосуються теми ідентичності на фоні швидких змінних процесів глобалізації. Щодо України, то зростаюче зацікавлення у темі культурної пам'яті слугує її концептуалізації на різних рівнях – політичному, культурному, суспільному. Отже, сучасний науковий наратив спроектований у русло гострих дискусій, які супроводжуються активною артикуляцією позицій і думок.

Термін «пам'ять» вийшов на перший план у науковому дискурсі і став претендувати на статус ключового концепту нової парадигми сучасного соціогуманітарного знання на межі 80–90-х рр. XX ст. Термін «пам'ять» набув для філософії особливого значення не тільки як важливий чинник верифікації відтворювальних символно-психологічних форм розвитку, а й як базова платформа для самоідентифікації людини та її внутрішнього самоусвідомлення.

Що стосується українських досліджень на предмет пам'яті, то важливо згадати А. Киридон, Л. Стародубцеву, В. Жадько, К. Кислюк, Г. Грінченко, В. Масненко, О. Кісь, Ю. Стасевич, О. Лосик та інших.

Наприкінці ХХ ст. Україна відчула на собі поворотний момент історії, отримала незалежність і постала перед низкою різних питань, відповіді на які дотепер знаходяться в процесі генерації. Дослідники феномена культурної пам'яті звертають увагу на особливості адаптації націй до «нових стартів» у процесі становлення самостійної ідентичності. У такому контексті наголошують, що пам'ять нації про себе має обов'язково звернутись до таких культурних елементів, як «міф про історичний початок», щоб відтворити свій спогад у повному обсязі. Так, долаючи просторові та часові дистанції, колективна пам'ять дає змогу членам суспільства зберігати ціннісні орієнтири та системи координат [1, с. 21–22].

Під культурною пам'яттю розуміють сформовану історію певної групи, що відображає специфіку взаємодії та функціонування особливих архетипів пам'яті, які становлять її ідентичність, що може транслюватись у різних матеріальних та усних формах самовираження. Культурна пам'ять відповідає за трансляцію культурних смислів із минулого в теперішнє, актуалізуючи культурні коди певної нації. Наголосимо, що так пам'ять відповідає за досвід взаємодії із сакральним відтворенням спогаду про свою ідентичність або в її контексті. Пам'ять представляється як співрозмовник з іншим «я» – «я-в-минулому» [5, с. 90–91]. Саме тому тема пам'яті завжди торкається низки культурологічних понять, таких як «ідентичність».

Динаміка культурної пам'яті забезпечується формуванням традиції через звернення до смислів (архетипів) минулого, завдяки чому формується образ, з яким культура себе ототожнює: за допомогою відтворення повсякденних обрядів, використання мови (native language), тлумачення текстів і репрезентація смислів у предметній спадщині, яка означає сакральний зміст означення простору життя певного народу. Тому Н. Брагіна зазначає, що якщо пам'ять – це динамічний, діяльнісний простір, то робота пам'яті – це робота свідомості. Тобто пам'ять продукує образи того, що «спливає, з'являється з глибин», а тому несе рекреаційний, реінкарнаційний, оживляючий смисл в означення простору [5, с. 113].

Німецькі культурологи А. Ассман та Я. Ассман наголошують, що від часів античної мнемотехніки між пам'яттю і простором існує нерозривний зв'язок, тому осердя *ars memorativa* складається з «*imagines*» – кодифікації пам'яті в так званих «образах-формулах» або «місцях пам'яті» [2, с. 167–168; 3, с. 63]. Якщо мистецтво пам'яті – це пропрацювання пам'яті з уявним простором як інструментом, то *kulturelles Gedachtnis* – це розбудова семіотично означеного простору, що наповнений знаками-символами (в цьому разі пам'ятками/пам'ятниками/місцями пам'яті тощо).

Українська дослідниця студій пам'яті А. Киридон у монографії «Гетеротопії пам'яті» аналізує три поняття «місця пам'яті», «простір пам'яті» і «ландшафт пам'яті» [7, с. 150–180]. З огляду на смислову невизначеність запропонованого П. Нора концепту «місць пам'яті», кожен дослідник прагне конкретизувати або заперечити розуміння цього поняття, стверджує А. Киридон. Вона пропонує застосовувати таке поняття, як «мнемонічні символи» (адже до категорії «місць пам'яті» зараховують не лише об'єкти, але й суб'єкти), що функціонально можуть слугувати як маркерами пам'яті, так і маркерами забуття, також виконують ідентифікаційну роль, мають консолідаційний і/або дезінтегруючий потенціал.

Що стосується категорії «простір пам'яті», то тут А. Киридон звертає увагу на те, що «простір» як такий, у свій суті майже невлесний для людської свідомості [7, с. 169]. Простір пам'яті – це її модель, яка наповнюється ціннісно-смисловими конструктами,

існування якого неможливо зафіксувати фактично, але можна визначити його складову будову образів та наповнених смислів.

Екстраполюючи цих два поняття, що вводить у користування студій пам'яті А. Киридон, варто зазначити їх взаємозв'язок. Простір пам'яті як культурний код формує або конструює смислове навантаження, яке дає змогу скласти уявлення про характер епохи, події, життя особи тощо. Дослідниця наголошує, що він покликаний формувати символічні місця пам'яті спільноти, сакральні місця та зберігати внутрішню цілісність суспільства [8, с. 208].

Мнемонічні символи можуть конструювати простори пам'яті. А. Киридон зазначає, що колориту простору пам'яті надає персоналізація [7, с. 169]. Отже, можемо стверджувати, що мнемонічні символи певного народу можуть формувати простори пам'яті як зразок трансляції самоідентифікації певного народу, відображення його контактної структури (спогад-традиція-ідентичність) культурної пам'яті.

На особливу увагу, на нашу думку, в контексті досліджень культурної пам'яті заслуговує ще одна метафора простору, яку вводить в український науковий обіг А. Киридон, – «ландшафт пам'яті». Концепт має подвійний модус, або ж два виміри: ментальний та прикладний (фізичний простір пам'яті або візуальна текстуальність) [7, с. 171]. Тобто це поєднання виміру смислів та виміру місцевих (від слова «місце») маркерів, що створюють підстави для реконструкції пам'яттєвого ряду сакрального ландшафту.

З-поміж усіх пояснень А. Киридон цього поняттєвого конструкту для нашого дослідження ми зробимо акцент на одному, що за смисловим навантаженням перегукується з концептом Я. Ассман: ландшафт пам'яті – перш за все, метод реконструкції минулого [7, с. 179]. Німецький дослідник наголошує, що культурна пам'ять працює з означенням знаків у просторі, саме тому цілі місцевості можуть бути її формами, бо в такому разі самі переходять у ранг знаку, або, іншими словами, семіотизуються [3, с. 63]. Як вже було наголошено вище, Я. Ассман, виходячи із вчення М. Гальбвакса про функції пам'яті, акцентує на одній із головних категорій культурної пам'яті – мнемотопі [3, с. 64]. Варто зазначити, що категорія «мнемотоп» зустрічається в дослідників студій пам'яті із двома різними трактуваннями.

По-перше, «мнемотоп» осмислюють як місце пам'яті, за П. Нора (Ю. Папєнина¹, І. Соломіна²), а по-друге, як географічно закріплений ландшафт (земля), що наповнений своїми унікальними смислами. Так, Я. Ассман виокремлює мнемотоп святої землі «Палестина», а С. Ензер, П. Глеснер, П. Готсман, Г. Вагнер звертаються до мнемотопу «Європа»³.

Наповнений смислами простір можна читати як наратив. Адже формування референтного світу (про що розповідається) вказує на те, як оповідач «хоче бути зрозумілим», або, швидше, як група визначає sense of self – сенс себе – відчуття персони – відчуття-Я [14, с. 14]. Дж. Родрігез наголошує, що наративи допомагають виділити власні репрезентанти, щоб пояснити себе-Я для не-Я [15, с. 8]. Наратив можна розуміти як інструмент рефлексії етносу – спосіб осмислення досвіду, або як результат формування ідентичності.

¹ Папєнина Ю.А. Теоретические основы понятия «социальная память». *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 12. Социология. 2010. № 1.

² Соломіна И.Ю. Влияние социальной памяти города на формирование туристского пространства Самары. *Аспирантский вестник Поволжья*. 2013. № 3-4. С. 61–67.

³ Enser S. Europa als Mnemotop. *Kulturtourismus als Programm der europäischen Identitätsbildung*. – na, 2005; Glasner P. Mnemotop. *Nicolas Pethes/ Jens Ruchatz (Hgg.): Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt. 2001. С. 383–384; Gostmann P., Wagner G. Europa als Mnemotop-Kulturtourismus und die Konstruktion europäischer identität. *Schweizerische Zeitschrift für Soziologie*. 2005. Т. 31. № 3; Ванеян С.С. Монументальные моменты мнемотопа. О некоторых аспектах и измерениях произведения искусства как исторического памятника и художественного творения. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*. 2012. № 2. С. 327–333.

Як зазначає Є. Кутковая, головна риса ідентичності як наративу (наратив – це життя історія) – цілісність історії, де не варто ототожнювати історію з ідентичністю, тому що актуальним залишається питання методології дослідження та його контексту. Дослідниця зауважує, що важливим моментом у психологічному розумінні наративу є той факт, що для історій характерний «подвійний ландшафт»: обставини, дійові особи, мета, засоби досягнення і так далі – це «ландшафт дії», думки, почуття, знання – це «ландшафт свідомості» [10, с. 26–27]. Іншими словами, «ландшафт пам'яті» – це відтворення архетипової, отже, ментальної, світоглядної знакової картини світу певного народу.

Я. Ассман стверджує, що ідентичність, як така, заснована на пам'яті та спогадах про минуле. Як окрема людина завдяки наявності в неї пам'яті може випрацювати та зберегти приплині днів особисту ідентичність, так і група може зберегти групову ідентичність завдяки пам'яті [3, с. 95]. Також він наголошує, що культурна пам'ять – це універсальний феномен, який варто ілюструвати на прикладі конкретної культури, зупиняючись у дослідженнях на окремих аспектах та прикладах [13, с. 30]. Так, культурна пам'ять постає перед дослідниками як універсальний феномен, що потребує конкретних ілюстрацій із життя певних народів.

Я. Ассман також згадує про типовий феномен неписьменного історичного спогаду – плаваючу лакуну (floating gap) [3, с. 50]. Такий феномен пояснюють як розповідь про походження певних груп, а також людей, що в сукупності формують прояв одного і того самого процесу на різних стадіях, забезпечуючи динаміку процесу усних переказів.

На наш погляд, яскравою ілюстрацією цього феномена в українському контексті може бути історія діаспори, що формувалась безпосередньо на усних розповідях сучасників. Повз увагу дослідників також проходить сфера поєднання комунікативної та культурної пам'яті, коли ми звертаємось у дослідженнях до тих повсякденних традицій, що часто є зведеними до обов'язкового ритуалу. Таке ритуалізоване повсякдення також наповнене сакральними смислами, особливо, коли ми досліджуємо українську культурну пам'ять.

Для цього потрібно виділити з-поміж усної традиції те, що стосується культурної, а не комунікативної (повсякденної) пам'яті. Культурна пам'ять знаходить своє відтворення у формі конкретних фіксованих моментів минулого: міф, свято, що пов'язані з походженням та витоками; ритуали, танці, орнаменти, одяг, прикраси, татування, дороги, пам'ятники, пейзажі, тобто будь-які знакові системи, що підлягають мнемонічним характеристикам.

Варто зазначити також, що Я. Ассман залишає пробіл для розвитку теми досліджень, коли пропонує прирівняти протилежність між комунікативною та культурною пам'яттю до протилежності між повсякденністю та святом. У такому разі можемо говорити про повсякденну та святкову пам'ять. Адже автор наголошує на тому, що саме свято – це первинна організаційна форма культурної пам'яті [3, с. 55]. Свята, обряди, міфи та ритуали забезпечують транслявання та поширення знання, що не тільки забезпечують збереження самоідентифікації, але і функціонування світобуття ціннісно-смиислового універсуму.

Найважливішим наслідком тотальної семіотизації світу є принцип оновлення знаковості [4, с. 202]. Принцип оновлення знаковості – це повторення ритуалізованого спогаду про походження народу або належність до певного народу (культури), постійне його тлумачення та репродукція. Однією з головних репрезентант етноідентичності є спільна мова та репрезентування смислово-світоглядної картини світу, що формується за допомогою характерної знакової системи (архетипів). Картина світу або ж «ландшафт пам'яті» – це упорядкований та збалансований образ всесвіту, який може себе проявити також через міфологію, мистецтво, ідеологію, поведінку людей тощо [13, с. 170]. Отже, кожен етнос протягом зміни поколінь формує свою специфіку семантичного наповнення картини світу – софійного простору буття народу.

За таких умов культурна пам'ять надає змогу транслювати між поколіннями цінності, смисли та сакральні знання за допомогою святкових обрядів або ритуалізованого повсякдення. Вартою уваги є теза В. Личковаха про особливість українського *sacrum* – сфери святого, священного, освяченого, бо світ сприймається українцями як «свято», а святість і святковість збігаються не лише етимологічно, а й буттєво, екзистенціально, феноменологічно [11, с. 187–194].

Яскравим прикладом такого перехрещення понять комунікативної та культурної пам'ятей є топос українського дому – українська хата. Тут ми виділимо кілька сфер його виявлення: будівельна обрядовість (вибір місця, спорудження, урочистий вхід); обряди, що пов'язані із щоденним життям («господарська магія» І. Ігнатенко); обряди, що відображають українську гостинність та сакральний простір дому тощо [6, с. 87].

Як зауважив С. Кримський, менталітет – формоутворення національної свідомості: архетип землі – аграрна українська цивілізація, господарські структури землевлаштування, архетипи софійності (монументально-художнє відтворення в містобудуванні, архетип свободи-самоврядування, кордоцентризм – серце джерело індивідуальної мудрості). Вихідним пунктом менталітету для українського народу є ідея святості своєї Батьківщини, богообраності своєї землі, повага до своєї неньки-України [9, с. 296–298]. Експлікація ціннісно-смиислового універсуму з боку цивілізаційної компоненти зазвичай реалізовувалась у вигляді моделі «розумної ойкумени», «софійного буття». Образ Софії – друга іпостась Трійці – ушляхетлення Богородиці, бо Богородиця була першим храмом Софії, бо несла в собі Христа, була запліднена Словом та зробила Слово плоттю [9, с. 16; с. 25].

А. Байбурін підкреслює, що у здійсненні обряду (в нашому випадку відтворення сакрального спогаду) змінюються не тільки просторовий вигляд світу, форма організації колективу, характер спілкування, а й рівень семіотичності. Людина і все, що її оточує (споруди, елементи ландшафту), набувають статусу знакових об'єктів. Відбувається семіотичне подвоєння світу, точніше перемикання з одного виду реальності на іншій, основною ознакою якого є знаковість [4, с. 201]. Архетипи етносів відіграють роль генів культури, які у спільності формують генокод або геном культури того чи іншого етносу. Цей геном лежить в основі ідентичності етносу, його унікальної долі [12, с. 196].

Я. Ассман стверджує, що від колективної ідентичності можна відмовитись шляхом еміграції [3, с. 143], але водночас визначає, що культурна ідентичність – це предмет рефлексивної причетності до тієї чи іншої культури, інакше кажучи, визнання своєї приналежності до неї. У такому світлі дослідження пропонуємо тезу: українці не змогли відмовитись від своєї ідентичності, бо їх менталітет закріплений на архетипі софійності буття, як вже зазначалось вище, свято-відчутті світу. Отже, відтворення українським народом сакрального ландшафту пам'яті своєї рідної землі може бути яскравою репрезентантою ретрансляції мнемотопу «Україна».

Еміграційні хвилі відкрили можливість самозабезпеченого життя на вільних землях. З цим ми пов'язуємо репрезентацію архетипу землі, що притаманний українському менталітету, який інтегрував аграрно-виробничий атрибут національного життя, звичаї та обряди. Архетип землі поєднаний з архетипом свободи, що пов'язаний із реалізацією приватної власності на вільних землях, за відсутності вільно проявити себе як господаря свого дому на етнічних землях.

Повсякденне життя розглядається і програмується як структура взірцевих повторів, образна переконливість такого сприйняття забезпечується і відпрацьовується через риторику відтворення заново (риторикою інсценізації) – календарним, вербальним, жестикуляційним (невербальним) способом.

Отже, культурна пам'ять – це форма транслявання та актуалізації культурних смислів, що трансцендентуються через архетипи самовиразу задля збереження традицій, ритуалів, форм комеморації: місцях пам'яті, датах, письмовому збереженні, зображальному та монументальному мистецтві. Феномен культурної пам'яті полягає в передачі сакрального знання про самоідентифікацію в соціальних групах, що слугує розвитку та становленню відчуття єдності та власної своєрідності народів.

Особливість української культурної пам'яті полягає у специфіці буттєвого сприйняття світу, а отже, архетиповому закріпленні ментальних конструктів у моделях пам'яті та відтворенні спогаду. Було запропоновано звернути увагу на малодосліджений конструкт «ландшафт пам'яті» в контексті досліджень культури української діаспори. Також була виявлена закономірність відтворення мнемотопу «Україна» представниками української діаспори, адже така теза відкриває широкий горизонт для детальних культурологічних розвідок своєї специфічної проблематики.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва : Новое литературное обозрение, 2016. 232 с.
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : «Ніка-Центр», 2012. 440 с.
3. Ассман Я. Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М.М. Сокольской. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
4. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. Санкт-Петербург : Наука, 1993. 201 с.
5. Брагина Н. Память в языке и культуре. Москва : Языки славянской письменности, 2007.
6. Ігнатенко І. Традиційна обрядово-магічна культура українців. Київ : Інтелектуальна книга, 2017. 160 с.
7. Киридон А. Гетеротопії пам'яті : теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
8. Киридон А. Простір пам'яті: інструменталізація поняття. *Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 16(1). С. 193–200.
9. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.
10. Кутковая Е.С. Нарратив в исследовании идентичности. *Национальный психологический журнал*. 2014. Вып. 4 (16). С. 23–33.
11. Личкова В. Сакральні горизонти української культури: архетипи-хронотопи-сигнатури. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2010. № 7. С. 187–194.
12. Патраков В.П. Генотопы национальных культур. Концептуальные основы. *Публічне урядування*. 2016. № 2. С. 194–203.
13. Assman J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frihen Hochkulturen. Verlag C.H.: Munchen, 1992. 345 p.
14. Bamberg M. Who am I? Narration and its contribution to self and identity. *Article Theory & Psychology*. 2011. № 21. 14 p.
15. Rodriguez J., Fortier T. Cultural Memory. Resistance, Faith, and Identity. Austin : University of Texas press, 2007. 156 p.

REPRESENTATION OF CULTURAL MEMORY IN THE PROCESS OF PRESERVATION OF IDENTITY

Tkachuk Bohdana

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
University str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article proposes the study of cultural memory as the development of semiotically marked space, which is filled with symbols, which link our present with the past. The specifics of cultural memory in the processes of formation of the history of a certain people or group are revealed, which is reflected in the interaction and functioning of special archetypes of memory that build up their identity, which can be broadcasted in various material and oral forms of expression. The narrative is presented as a way of representing the identity of the nation, and therefore it is worth investigating as a method of the culture narration, as a definition of space by sacred or mental signs that will reveal the character of identity. The connection of the translation of cultural meanings in the context of the development of the mentality narrative through the representation of the specifics of the semantic content of the sacred picture of the world, translating mentally-archetypal features into spaces, is thus analyzed, thus developing as a unique cultural landscape. The cultural landscape is presented as a terminology construct for representing the place of memory, which is associated with reinforcement of the sense of identity and mentality of the national specific and their culture. The accent is emphasized – the history of the diaspora and the processes of developing the definition of space in the territory of the country of permanent residence (features of sacral and secular construction, interiors, specific rituals of everyday life) can be a vivid illustration of the representation of the cultural landscape as instruments of cultural memory. The peculiarities of the development of the cultural landscape of the Ukrainian diaspora are disclosed – it is a recollecting of the memory of the Maternal home in a territory with similar geographic landscape and sometimes similar climatic conditions. The Ukrainian diaspora is identified as one of the main subjects of the preservation of Ukrainian cultural memory, which is the representative of the mentality narrative in the intentional reproduction of ethnic archetypes in the process of forming of the cultural landscape.

Key words: cultural memory, narrative, cultural landscape, mnemotope, identity, mentality.